

մը՝ Ժայռի մէջ փորուած սրահներով՝ որոնք քանդակազարդութեան (ornamentation) փորձ մը կը ցուցնեն, ջրամբարներով, ստորերկրայ սանդուղներով եւն, գանուեցու արձանազրութիւն մը Ռուսասէլ Բ. Արգիստիինին (որդւոյ Արգիստայ), իշխող մ'որու գրտի թիւնը մինչեւ մտ օրես անձնօք մը, եւ որմ արձանազրութիւն մ'արդէն գտած էինք Արձէշ (Ագել-ըլվազ) բաց աստի ի թօփորակալէ Հաւանօրէն իրեն ուղղուած տեղակազրութիւն մը տղիւսեկի մը (Tontafel) վրայ:

Արձանազրութեան կէտ փնտցած է. բայց նաեւ ստով պատմական եւ աշխարհազրական կարեւոր նորութիւններ կը պարունակէ:

Խարերիքի վրայէն անցանք Կիւփր-իան իջօլու (իջօլու): Կիւփր-իանի մտ Եփրատայ ձախ ափը կանգնած Ժայռի մը վրայ քանդակուած բեւեռազիտ արձանազրութիւնը Սարգուրիսի Գ. որ իսլաքեան արձանազրութեանց ամենէն արեւմտեանն է, գիտնականօրէն կրկին Հեաազուուած չէր՝ սնոր Միւլբախի (Mühlbach) եւ Մոլտկէի (Moltke) ձեռք գտնուելէն ի վեր շտեմտակալով արձանազրութիւնը բնագրին կարեւոր սրբարութիւններ ստացանք: Ժայռին մէջ գտնուեցան իսլաքեան ասնգուղներ եւ սյրեր. յայտնադէտ իսլաքեան բերք մըն էր՝ քիչ Հեաուեփրատայ կամրջէն, որ Յիգլաապիլեաարայ Գ. տաւած տեղեկութեան Համեմատ վերջին սահմանն էր Սարգուրիսի Գ. տեղութեան, եւ որ իջօլուի շրջակայքը ըլլալու էր: Գարձաշ լեման գտաւ զանազան, մասամբ յատուկ իսլաքեան Ժայռերիքը առանց արձանազրութեան, որոնց մէջ ամենէն կարեւորն անուանելու ենք Եփրատայ ձախ ափն Վալայ անուն գիւղի մը մտ գտնուածը, որ կ'իշխէ «Մալաթիայ մերձակայ Եփրատայ օտջին» վրայ:

1 Աստղեւ ի վտը, Աջրէն քիչ Հեաու, Մալաթիա-իին (Սարգիւրի մէկէ թաղով) գծին վրայ՝ կը գտնուի յարայներու քաղաք մը Համաթէթի նման: Հոս բարձր է շուր գտնուած մտեկ Ժայռի մը վրայ յուսարէն արձանազրութիւն մը քանդակուած է տաւած մտ աղբորով: Գարձապիտի մըն է՝ 1. 'Evdádeo κείται άνασσα (Նա Հանգչի տրու հին) ... 2. εύνοον ποσιγαμον ήμέτερον (բարեմտ անուսին մեր): Ա՛լ որ գտնուեցին վարդի կամ ուրիշ նուրիշ նմանընէն, անոր վրայ կ'աղաւթէ որ զայ երկնից օրհնութիւնը. իսկ սնոր արտօսութեան վրայ՝ անգարամտաք անէքք: Յիվնով անուշը գրուած է եւ գրահաւած, նշանակեա սնոր մօր Հաովայցիք արհիւով մը եւ մայրենի կոչման Հա. ին անուշը: Յիվնով Հայրն ու անուշն ինչ չպիլը կ'անարկուին պնդուա որ Կանայիք կ'ըլլան, իսկ երկնն անուշը պնդը է Հեաուեքընէ:

Լ Ե Զ Ա Ռ Ա Ր Ա Ն Ա Վ Ա Ն

Ո Ր Գ Ի Լ Ե Զ Ա Ռ Ո Ր Գ Ի Զ Ո Ր Թ Ի Ի Ե Լ

(Շարաւախ-ի-ն-ն)

Գ. Յարաքարտիւսն ճայնաշրջութիւն, նուաղում, ճայնի զարգացում:

Մինչեւ հիմայ բուսած ճայնաշրջութիւնն յինքեան նկատուած երեւոյթ մըն է. բայց կոյ նաեւ ճայնաշրջութիւն մը որ կ'ախուս՝ ունի ճայններու եւ Նշմանց ուրիշ խումբերու ազդեցութենէն: Իւրաքանչիւր տառի ճայնը կրնայ՝ նոյն բառին եւ կամ՝ մերտաւո բառերու տառերուն Նշուածներէն ազդեցութիւն կրել:

Նշուածայն-ի-ն-ն բուսածն այս կարգին կը վերաբերի, ըստ որում մի եւ նոյն բառին մէջ կ'ապած ճայնաւորներն՝ ըստ կարի իրարու նման ճայն կ'առնան, այս երեւոյթը կը տեսնուի այ ճայնին կ'եւ ու (ո եւ) ի ու ճայնի փոխուելուն մէջ: Չայն նորայց ներառածութեան վրայ խառն ենք արդէն ուրիշ տեղ: Նմանաճայնութիւնն կը տեսնուի մասնաւոր բաղաձայններու մէջ: Ընկրկ ու միջակ իրիւր բաղաձայն անկարելի է՝ առանց ընդհատութեան արտասանել, որով երկուքէն մէկը կը կորսուի եւ կամ միւսին կը փոխուի (կը նմանաճայնի): Ընկրկ բառը՝ յայտնի է թէ ընդ կրօնի բառերէն կ'ազդուած է, որք աստիճանայն Գ՝ն կ'ազդուական ի թուին (գտնէ հին բարգաւթեանց եւ անձնայնութիւն մէջ) չէ կրնար մնալ, ուրիշն կը կորսուի: Համեմատեա մասնաւոր «ընդ ունի» ի կառարեւոյթը՝ «ընկալայ», փոխանակ՝ «ընդ կ'ալայ» ի բայց փոխանակ կորսուելու շատ անգամ կը նմանաճայնին բաղաձայնները, ասէն անկիւք՝ ուղիւք էլլել (որ յառաջ է կ'առնէ «Ելնելէ» ւ ելանել է, կ'առնէ = կ'ընել = կ'առնել, ըլլալ = ըլլալ ւ ըլնել = եղնել = եղանել. (եւ ոչ թէ «Կ'ընել» յառաջ եկած ինչպէս յաճեան կը վարդապետուի) Աւելի դարձանայն է ըլնորնը բայը, որ այս օրինակը զընդելուպէս կը մեկնուի, ընդ-բունել: ըլնմնա կան թի առնէ գատնաճանկան ինկած, ն նայ գիլը՝ ըլնմնայն մի փոխուած (անքիտ = անքիտ եւն): Նորայցն լեզուայ մէջ ըստ օրընդայն է այս երեւոյթը, մասնաւոր իտալերէնի մէջ, otto ւ լու. otto, յն. օքտ-ա, իտ. sette, քչ. sept, յն. ճիթ, Հայ. եւթն (իբր՝ եպտ-ան): Գրեթէ այս եւ պատճառը՝ նորայցն լեզուայ մէջ կրկին յաղա-

1 Չայնորայց ներդրածութեան յայտնի ապաւորն է Հայ. տարբեր յաւե. տիրաջ, պատարար = յոճայոց, սփարթի = սըփօթայն սխարտ, կ'ընդար, եւն: Ե Նն Հակառակն ու՛ կ'առ բառին մէջ. Հանիւտ, Հանիւտ, Հանիւտ, փոխանակ՝ Հանեւտ, Հանգոյն, Հանեւտ: Այս վերջին բառը իտալերէնութիւն մը կը նման մը մտնին մէջ թէ coincident, coincidenza բառին փոխարեն անանցուած ըստօրի-օր-ի-ն-ն բառը կարելի է՝ ըլնել օր-քնար, երբ Համեմատական լեզուափոխութիւնը մեր առջեւ եւտարդ բառը կը Հանէ կամ՝ Համ(ա)ղեպ կամ Կրկնակից, դիպակոթութիւն, բառը կը նախընտրէք Համառօտութեան Համար:

այսինքրու գոյութեան: Այս ծածօթ՝ բայց շատ կարեւոր կետիս իրայ սյուշտի:

Կանանայտութիւնը (սա Զահիւնակ ձեւն է՝ սնա նմանանայտութիւնը (սա Զահիւնակ) որ կը կայանայ մի եւ նոյն բառին մէջ Հանդիպած նման բազմանայտերէն մէկն ուրիշ՝ Տանձնատական բազմանայտ մը փոխարէրուն մէջ. այդպէս նոյն բառին մէջ երկու բ (== 1) հանդիպած տանն, երբորքը կը փոփոխի ըն, լա. familiaris, փոխանակ familiaris, caeruleus == caeruleus եւն, Հնչման փոփոխութեան գիտութիւնը որ մէկ պատմաստն է՝ նշման սյուշտութիւնն եւ կը նմանակ, որ կրնայ թէ բառին յիշքը տեղի տանուայ եւ կը կարծի այն տանն անկում (Aphaeresis) եւ թէ բառին պիտի ըլլէ՝ եւ կ'ստանա՞նք զիշք (Syncope)՝ Անկումը շատ սոփոքական երեւոյթն չէ, բայց շատ բառերու վրայ կը տեսնուի, եւ այնպէս կ'ոչոյնջէ բառին ձեւը, որ մի եւ նոյն խմբին վերաբերեալ բառերուն Հետ աւանդած նոյնութիւնը կրնայ իրաւով տարակտօսակ ձգուի, այդպէս Հայերէն լի (== լեզուին) բառը կը Համեմատի լաու. ple-nus բառին. ապա՝ ոչ-լեզուագէտին Համար անտի մը՝ Տաւառը՝ պէտք է սյուշտութիւն՝ *գաղափարութեան, մը Տաւառալու Համար: Սահայն երգութիւնն է այս, որ յառաջ եկած է Եսթրիանիս *ple-yo ձեւին՝ Հայերէնի մէջ ըն կորստելին: Լի բառին սկիզբը Ծ (== պ) կորստած է նաեւ Հին իրլ. lin բառին մէջ. գանձի-frena, իս, ևլէտօս. բուս՝ == լի-ն-ուս՝ որ Համեմատի Հին իրլ. linaim իւսմ ձեւին: Աւելի զարմանայի պիտի երեւայ լաու. am-o բառին լաու. car-us բառին Հետ Տանձնատակութիւնը, բայց լեզուագէտը ջոյց առած են արեւն, որ am-o բառը կ'ենթացրէ՝ *cam-o Հին ձեւ մը, որուն շ տանն ինչպիս է: Բայց անկում՝ մը թէ միայն նախադասութիւն կրտսիկ, այլ նաեւ ամբողջ փանկ մը. այդպէս կրնայ մեկուտիլ սպան. reloj, որ յառաջ եկած է լաու. horologium բառէն. նոր յունարէն լուտի Հին լաու. ὁρματίον բառէն:

Աւելի յստիմ կը տեսնուի կրճատման՝ զիշքով ըստած ձեւը, որ շատ անգամ բառամէջին կը պատահի եւ բոլորովին կերպարանափոխ կ'ընէ բառը, այնպէս որ նոյն իսկ արմատը գտնելը կը դժուարանայ: Հին լեզուներէն աւելաւ որեւորեանք պէտք չեն, երբ բովանդակ գաղափարն լեզուն օրինակ է այս գիշրման. blé == ցորենի բառը յառաջ եկած է միջին լաու. bladum բառէն, blé տնի եւ գաւառական ձեւ մը՝ bled, որմ ամերիկե կը տեսնուի bladum-ի blé ձեւին փոխանցումը: Այսպէս է նաեւ գլ. cité, լաու. civitas, եւն:

Որքան է թէ լայնպիս բացմանպիտի փոփոխութիւններ կրէ բառ մը, Հարիաւ Հին եւ նոր ձեւերն իրարմ կը արարբերին եւ միջնեւ իսկ աննայտայնի կ'ըլլան: Այդ նաեւ նշման ընդարձակում ըստածը, որով քանի մը լեզուներ մէջ բառերն աւելի կը փոխուին. սանտի. dant-a, լաու. dens-dentis, գլ. dent, գերմ. zahn կը Տանձնատակ Հայտարարն իս. ὀδούς բառին. ապա ծածօթ է թէ

Հայերէն արած բառին որ յաւելուած է (իջպէս նաեւ իս. ὀδούς ὀδόντος բառին (ն)), ուրեմն Հիմնական ձեւն է -տանն-տանման-, որ կը նշանակուայ միւս քոյր լեզուներուն ձեւերուն Հետ. այդպէս ա-միս, իս. լյն. Լա. nomen, Հայ. ա-նամն-ս. ծ-նումա եւն Հայերէն այս սղեզմանա յաւելուածը կը տեսնուի մասնաւոր չ եւ չ գրեթէ սկսած բառերուն վրայ (ե-բազ, ա-բազ, ե-ղ-բազը == սանսկ. bhratar, ա-ղբիւր == իս. φούρα եւն): Այս յաւելուածը կը տեսնուի école == լաու. schola, espérer == sperare, étude == studium եւն բառերուն վրայ (ե-սալ, փան զի բազմայնաներու ինտուրկէնէն կը խորշէ գաղափարն լեզուն): Իտալականին ալ կը տեսնուի այս յաւելուածական գիրը. մանաւանդ կըք աշակական մը եւքին աստանական գիր մը Հանդիպի, կամ շրթնականն էր եւքը պոլիտեցիկ շրթնականն մը. գլ. nom-b-re լաու. numerus բառէն. Հայ. արմաւ == արժար, ամբողջ == ամ-ողջ եւն: Ինչպէս կարելի է մեկնել այս ամեն երեւոյթները. մեկ կողմանէ Հնչական օրէնքները, աստական փոփոխութիւններն որոշ կանոնի մը կը Հետեւին, իսկ միւս կողմանէ անհարկն կ'ըլլայ ընդհանուր կանոնի մը գտնել, որով կարենանք այս փոփոխութիւնները մեկնել:

Մասնական բառերու Հետադարձութեան մէջ կը յաջողի լեզուագէտի մեկնութիւնն գտնել այն տարբերակի փոփոխութեանց, որոնց կ'ենթարկուի բառ մը լեզուն մը ուրիշ լեզուի անցած ժամանակ: Բայց ընդհանուր, որչ. կանոնն է որ կը պահուի: Եւ զի եւ կը գտնուին "երեստարք քերական" կուշտողներ, որնք կ'ընդունին այս գործանալի երեւոյթները, սակայն եւ այնպէս չեն ջառուար թէ "լեզուական ամեն փոփոխութիւնները բնութեան իրաւ է. անդրուակի օրինք կը կատարուին": Ամեն ամայն բնութեան օրինք չէ կատարուի, այլ քննութիւնը ջոյց կու տայ, որ շատ մը զարմազարկիւններ ալ կը տեսնուին Հնչական օրէնքներու մէջ, եւ ասանց ամբողջութիւնը կը կազմէ աստագարանութեան պատմական գիտութիւնը: Եթէ "բնութեան անդրուակի օրէնքները" միայն գործող ըլլային բառերու կեանքին մէջ, այն տանն Հարկ էր որ Ե. Եւրասիոսի, Ըստարքի, Ռէնիսի նման լեզուագէտներ ալ ընդունէին այս "անսփոփոխելի օրէնքները": Մանաւանդ որ "Հնչական օրէնք" ըստածներէն շատերն ալ ի յառաջգտնէ Տաւառալու չեն, այլ պատմական լեզուագիտութեան անստմար միայն կարելի էր գտնէ Հնչափոխութեանց ծածօթ օրէնքներն յիշուած հանն: Այս կէտն է նաև որ ստիպած էր վերի ի ժամանակին՝ պիտիւր թէ նոյն իսկ Պր. Հիւրշման Հայերէն լեզուին նկատմամբ բարձրադասարանները մէջ Տաւած չէր վերջնական երազկայութեան մը, եւ թէ իւր գտած կարեններով տնի բառ չէ ինքը մեկնուի: Եւ ապա —

1 Ընթերցողին կը յանձնարարենք Hovelague (La linguistique comparée) 310v էջը, եւ յարեպները:

1 "Հնչական օրինք" ստույգ թարգմանութիւն ըլլալը մեկնութեան չէ կրտս պայտ. ցուր. Լ. Գլուե B. Delbrück իւր Einleitung in das Sprachstudium, 1880, երեսնէ գործին մէջ, էջ 115:
2 "Հնչական Ընտարան", 1897, էջ 245:

բնական հետեւութեամբ — որովհետեւ ամեն բան չէր կրնար մեկնուիլ, ուրեմն ընդհանուր շէկն կանոնները, ինչպէս ընդհանուր լեզուագիտութեան համար մինչեւ հիմայ ըստիք, թէ ձայնաշարաց եւ թէ բաղաձայններու փոփոխութեանց երևոյթքն այսօր իրականութիւն է, նոյնպէս իրականութիւն է անոնց մէջ տարած պատճառներն, որ չի կրնար ամեն բանի համար որչառ եւ նստորան կանոններով կաշկանդուիլ: Նոյն իսկ այս հնչափոխութեան պատճառներուն նկատմամբ անփութեան են ինչպէս յալորդ ազգերուն մէջ պիտի տեսնենք, լեզուագէտները:

Գ. Հնչափոխութեան պատճառները:

Հնչափոխութեան պատճառներուն նկատմամբ շատ տարբեր են կարծիքները: Ոմանք գորշադէս օգտարածին (կիւմսիք) ազգերութեան կը վերագրեն: այնպէս որ բարբաղաուստի մը լեզուն հարկ է որ թիւ շատ բնութիւն ունենայ համեմատութեան հարկ հեղեղու լեզուին: Արեւոյի ազգեցութիւն կարելի է ընդունիլ, բայց ոչ ուղղակի կերպով: Այս երկու տեղերուն լեզուաց մէջ եկած հնչական տարբերութիւններն ասիկ հոգեբանական են քան բնութեական. վասն զի կիւմսն եւ անոր հետ սերտ կապակցութիւն ունեցող ազգերն եղանակն, բնութարութիւնը եւն՝ մարդու պարզ ու վարքն, սոսորտութեան եւ հնչման յագաւորութեան վրայ կրնան ազդել, նոյն իսկ լեզուին վրայ ալ անակի մը ազդեցութիւն կ'ունենան: Բայց ինչպէս ըստիք՝ անուղղակի կերպով: Ուղղակի կերպով ազգած կ'ըլլար եթէ զործարանաց կազմութեան մէջ փոփոխութիւն մը յառաջ բերէր:

Աւելի մեծ պատճառ մը կը համարուի՝ մարդու ի բնէ դիւրագործութիւն, որով երկու հնչումներէն գծաւորագոյնը, ինտոք միշտ կը թողարի — կամ զանէ ճիշդ մը կայ ձեւը, եւ դիւրագոյնն աւ կակուղը կը պահուի: Աւելի գծաւորագոյն կը համարուի հնաւոյնն զործարաններու միջոցաւ եղած հնչումներն: օրինակի ազգաւ, կակուղական գրեթէ քանականներու փոխելու եւ նոյն իսկ քանականներն լեզուականներու շրջելու ճիշդ մը կը նշմարուի խոսելու ասան: Բնական եւ թեմնն որ շրջման կամ ատածական հնչում մը յառաջ գայ կակուղականն, բայց ոչ հակառակն ալ: Ասիկայն այս գիտութիւնն ալ լեզուին չի կրնար մեկնել հնչմանց փոփոխութիւնները. վասն զի կան համազգէի լեզուներ, որոնց մէկ բառնն մէջ՝ ինտոք գիրը կը պահուի եւ ուրիշ բառին մէջ կը կորուսի: Եւ կամ կակուղ գիրը կը փոխուի եւ ինտոք կը պահուի:

Լատաղոյն կարծիքներէն մէկն է՝ Լեւոնտ գորշադէսը լեւոնտ մէջ որոնել հնչափոխութեան պատճառը: Թե՛ բնական եւ թե՛ գրական լեզուին մէջ միշտ կը նշմարուի շանք մը՝ լեզուն պարզելու, եւ ճիշդ մը՝ աւելի շուտակ եւ լուստար կերպով իւր պարզաբաններն յայտնելու, որով ոչ թէ կոյր բնազգած մը, այլ բանասեր մարդուն կամքն աւելի յերեւան կ'ըլլէ: Բնականապէս՝ խոսելու պարզ մեքենայ մը չէ մարդս, կամ գերի՛ խոսելու:

զործարաններուն, այլ տէր: Ըստ անգամ մարդու կամքն է որ կը փոխի իւր լեզուն, իւր լեզուին մասերը — ձայնն ա հնչումը: Կը պարզ գտնուի եւ կ'ենթարկէ այնպիսի փոփոխութեանց, որ զուրս կը մնան պարզ մեքենայի մը որոշեալ սահմանի շարժումներէն: Ուրեմն եթէ հնչափոխութեան ճիշդ պատճառն օրեմնը, հարկ է որ բաղաձայնի շարժառիթներ ենթարկենք: Հնչափոխութեան վրայ կ'ազդեն օգտարածին ազգեցութիւն, քառահնչութիւն, արագ կամ դանդաղ խօսիլ, պատշաճութիւն, սոսք ազգեցութիւն, քաղաքական եւ ընկերական ազգեցութիւն, կրթութիւն, գրագիտութիւն եւն, օրանցմ օմանք բնութեական եւ անոնք բարայկան նկարագրի ունին, եւ երբեմն կ'ենթանեն լեզուն եւ երբեմն կը պահպանեն: Այսպիսի բաղաձայնի շարժառիթներու ազգեցութեան ասի ամեն խոսուած լեզու փոփոխութիւն կը կրէ, այս փոփոխութիւնը կ'անցնի գրատարի մէջ ալ, եւ յառաջ եկած հնչական փոփոխութիւններն անոնք կը մնան եւ անոնք գարնանայ կը կորուսին եւ այլեւայլ գաւառականներու մէջ ժամանակաւ վերադին նմանը կ'առնան:

Բ. Արանակոխութեան փոփոխութիւն:

Եթէ բառերն իրենց ստուական աւ հնչական մասը կը փոխեն, կ'այլալայնեն — ինչպէս նախինքն գլխուն մէջ ըստ բառականի սպառնալուցաւ —, բնականապէս այս հնչական փոփոխութիւնը պատճառ կ'ըլլայ, որ բառերուն կազմել մասնց կորուսելով՝ այն մասերուն հետ կապուած նշանակութիւնն ալ թէ՛ շատ այլալայն եւ փոփոխութեան ենթարկուի: Բառերն իրենց նշանակութիւնն ալ, իմաստն ալ կը փոխեն: Այս փոփոխութիւնն ասի իւր պատճառները: Եւ այս է միայն պատճառը որ կրնանք շատ մը բառերու նախնական նշանակութիւնը գտնել, եթէ պատճառաբանք մինչեւ անոնց կազմութեան ժամանակը շարունակենք մեր քննութիւնը: Մտնանաղ թէ այս նշանակութեան փոփոխութիւնը կը կազմէ բառերուն ներքին կեանքը, իսկ ստուական եւ հնչական այլափոխութիւնները կը կազմեն բառերուն ներքին կեանքը, երեւոյթը: Ըստ երկուքն այնպէս իրարու կապուած են, որ կրնայ բառ մը բարդովն իսկ փոխել իւր հնչական մասն եւ նոյն պահէլ նշանակութեան եւ գարնանալ պահելով թէ՛ շատ հնչական մասն անփոփոխ, նշանակութիւնը փոխել: Բայց միշտ այս երկու երեւոյթներն ալ փոփոխակի կ'ազգեն իրարու վրայ: Ըստ լեզուագիտական օրինակ փոխած է հայերէն Բորք բառը (գերմ. Werk, նոր պարսկ. vars[idan] զանգ. vareza, յօ. ξργον) իւր նախնական ստուական աւ հնչական մասը, բայց թէ՛ շատ պահած է իւր նշանակութիւնը. իսկ ընդհակառակն նախնի բառը (փոխառեալ պարսկերէնէ) պահելով իսկ իւր հնչական նախնին ձեւը, փոփոխութիւն կրած է նշանակութեան մէջ, վասն զի նախնի պարսկերէնի մէջ կը նշանակէր որս, որսակն երի, իսկ առ մեզ ասան է (որս)՝ կտորած: Թեւ պէտ շատ մերձ են երկու պարզաբաններն, բայց յալորդ զարբերու մէջ բարդովն իսկ թող տրուած է որսի, երկն նշանակութիւնն, եւ ամեն կտորածի,

մանաւանդ պատերազմի մէջ եղած ջարդին կ'ըսուէր
անհոգի՝ նախկին Բարձր (Համեմատէ Քուզմանը,
էջ 61.) «Ձեռն մի մեծ ինչ նախկին որոշ կտորաւ»
— «Բազում գործեալ էր նորա նախնին (Ջնա)
կողմէ, այլ. 1828. Վենետ. էջ 152. — «Իսկ
նորովն Վարդան իբրցոք քաղ նիգուկացեան ոչ
սակաւ նախնիս ի սեղանն գործեաց. . .» (Անդ.
էջ 208.) Այսպէս նաեւ առեւտրի բարձր որ միշտ
լար բանի մը փորձիւն առնելու կ'ընանակէր
մասնազարգութեան հարազատ ժամանակ, հիմայ
կ'ընանակէ միտք Քրիչի եւն. Այս օրինակները
դիւրս. կ'ըմբռնուին, վասն զի նորագոյն կազմու-
թիւն ունին, այսինքն հարգութիւն հարկեր ստարան
է ստոյն հասցիները. բայց զեղեւինք թերեւս
այս պարզ իրողութեան մեր Տաւառութեանը տա-
լու, եթէ ժառանգ մինչեւ անձանցի կամ ան-
ճշտասի ժամանակներու ելլէ. Չնչի կրնար
Բուզմանի՝ առած ստուգարանութիւնն ընդունի՝
երէջ բառին նկատմամբ, զոր կը համեմատեն յն.
πρίστου, լատ. priscus ուն ձեւերն. այլ առիկ
հարմարեալ ենք՝ Meilletի հետ (տ. Revue critique
XXX, 22) ընդունելու որ հայերէն բառ մըն է
երէջ, թժպէտն «բահանայ» — աւագ-երէջ, նշա-
նակութիւնն փոխ առնուած է presbyter բառէն.
սակայն այս երէջը հարկ է որ հին ձեւ մ'առնեայ
իր «arais-a կամ «eraitas, որ ամբողջութեամբ ու
փոխաբերութեամբ կ'ընդունուի և որոնք քրիստոնէական
գարեբու մէջ «բահանայ, նշանակութիւնն աւել-
ջուած է. կարտաթիւնն է որ ստեղծած է այս
նշանակութիւնը. յիմէ իւրաքանչիւր գաղափարի
համար նոր բառ մ'առնայինք, որ հարաւոր միտքը
բաւական կ'ըլլայ այս բառերին համապատաս-
խանութիւն իւր մէջ. եւ կամ պիտի ստիպուե-
նիք պարզ գաղափար մը բացատրելու համար
պայպիտի գարտաւանդը գործածել, որ եւ ոչ
խառնել պիտի կարենալ լատեար կերպով բերանել
իւր բառերը, թող թէ լսողը, ինչպէս որ արտեւ-
տասկան ծամով իւրաքանչիւր բառն ստեղծած
ենք, նշանակեալ բառի մը իւրաքանչիւր նշանակու-
թիւնն ալ «բահանայ» կերպով կը բաժանայ,
Ինչ է այս արտեւտասկան կերպը. յիմէ ուղկնք
այսօր նոր բառ մը հնարել եւ անուանել իր մը, կը
քննենք այս իրեն բանի մը յատկութիւններն եւ
այս յատկութիւններէն մէկ հարաւ որ կրնայ պայ-
տան կերպով մեր աչքին առնելը բերել ամբողջը,
կ'առնուէր իր հիմն էւ այս հիման վրայ կը հաս-
տատարէ մեր գաղափարը, միշտ ուշադրութիւն
ընելով որ նոր կարգաւած գաղափարական բառը
ճշդիւ համապատասխան է իւր աւարկային: Օրին-
ակն շարժման, պարծողութեանց, արտութեան վրայ
որոշ գաղափար մ'առնեալ, կը բաղանք լատ. ու-
նենալ. որք ինչպէս ստանձնենք այն մարդն՝ որ
մեզ կարեւոր արեւելի նոյն, մասակարարէ, եթէ
մեր պարէն որ բերելու վրայ ինչոյիք ըլլար, լքելու
կամ լքելու կը գահաջընդ զնալ, բայց կ'ուղկնք

որ լքելու աւելի ստոր մէկ կատարէ այս պաշ-
տանը, եւ կը կարգէր լատ. բառը իր՝ տարտա-
նոց — հազարը (եւ ոչ թէ՛ լսող կ'անտես):
Ժողովրդեան մեծն որոշել կ'ուղկնք, ուրիշներու
լուծեցած մէկ յատկութեամբ կ'ընանակէր
դիւրքը եւ կ'ընէր թարգմանիչ — Իտալացի,
այսպիսի անձն մը ժողովրդեան զուտ անցնիլ
կ'ուղկնք իմացնել՝ Իտալացի լատ. որ հարկէր:
Եթէ բառերու յատկութիւններն ընդհան-
րացնենք, իւրաքանչիւր բառէն նոր իմաստ նոր
նշանակութեան մը կրնանք հանել, որ. լատ. ad
ripam venire — եղբեր գալ, մերձեցնելն է
գտնենք իտալ. arrivare, գլ. arriver «հասնիլ
նշանակութեան»: Այս վերջինչեւ յատկութիւն-
ներն կրնանք ընդհանրացնել եւ բառի մը նշա-
նակութեան պատճառ ալ. բայց կրնանք ընդհան-
րութիւն ալ մտնուարել, որով մարդկային լեզուին
մէջ նոյն տարիներն յառաջ կու գայ. եւ զարմա-
նանալ է՝ այս նկատմամբ այլեւայլ ազգաց զով
ստեղծած այլակերպ վարմանը: Հայերի մէջ
կենդանաց մէկ յատկութիւն՝ իտիլ չկարենալ
(անհասու, անբաւ, անտաւ) կը գործածենք՝ բու-
վանակն կենդանիներն նշանակելու, իսկ ընդհան-
րապէս արդի յանձնարի մէջ մի եւ նոյն յատկու-
թիւնը, այսինքն անհասու, անտաւ ըլլալը կը
տրուի միշտ ինչ. եւ ըստ այսմ ինչ կ'անուանուի
արդի յանձնարի՝ ԱՆՈՂՈՄ — անբաւ: Երբեքս գոր-
ծողութեանն առեալ ամեն թեւաւոր՝ Իտալացի
(= որ կը թռչի) կ'անուանենք. Առանց տեսու-
թեամբ անկարելի կ'երեւայ ընկեր բառին առնե-
ցած — կենքը իսկայն ճանչնալ, բայց այս բնիկ
հայերէն բառը՝ թէպէտ շատ այլակերպութիւն
կ'աւտ է, սակայն դիւրս. կրնանք՝ վերջինչեւներն
աչքի առջեւ առնելու, մեկնել: Ընկեր բառը
նախամասնաբառեան ժամանակներ կոչել է որ
ընկեր գրուէր, այսինքն ընդ-բառ-էլ, գուճին
ձուռքին տակ առնուէր. քոնի բառն ունիք արդէն
մասնաբառութեան մէջ («նշալուք»... յորժամ է
բառն հարկանիցին, զտաւրին յառաջ պարտին
ժողովն») Կերպի Աղերանի գրադար ընտիր սակե-
գարեան լեզուով թարգմանուած ճառերուն մէջ՝
«որ կայ է բառն կ'ընայ ճիշդ իր ընդ. Ստաու-
ձաւուչ, այլ. ՁՆհարա. 4 Հար. էջ 152» «Ի բառն
եւս անկարելի Ռեզ. Սեկ. Մատթէի. Ա. Հար-
էջ 391 եւն:՝ Ազգ. թշնամիքի գիտին պարկեւորե-
լու եւ բառով (ձուռքով) վրան կրնելու գործու-
ղութեանն ընդհանրացնել է ինչպէս նաեւ մէկ զա-
գաղափարը: Այս մասին անհամար բառեր կրնան
իրը սպացոյց յառաջ բերուիլ ամեն լեզուէ:

1 Վենետիկ Գրիկ. մատենար. Թի. 231 մտապիքը.
էջ 80:
2 Առանձն որ է ստորի մասնազարգութեան «գլխա-
կարմարման յերկից է բառն արարեալն առաջինը, ստե-
լատարարայն. այլ. Վենետ. էջ 86:
3 Ընկեր — ընդ-գուճ-էլ սոցոյ մեկուկեման կը
խախտուի հին հայերէնի մը առածն՝ ձուռ (իր պարկե-
ւեկ, ձուռ, քոն եւն) նշանակութիւնը, եւ փոխ գոյանէ
զր. Հիւրքանիկ քերականութեան մէջ պարկուս քոն
կ'առնուցար Այսպէս կարգաւած է ընկեր (տ. ընդ-կրուկն)
բառը. ստանալովոր իրերկրական գրելն առնելը կ'ընայ.

1 Etruskisch u. Armenisch, Sprachvergleichende
Forschungen von Dr. Sophus Bugge, Christiania, 1890,
էջ 11.

Բայց ամենն աւելի կը փոխէ բառ մը իւր նշանակութիւնն այլ-թուովերէն, որ արարասանապէս յառաւի ձեւ մըն է. աղբիւնքը՝ պատճառի տեղ գործածելով, պատճառը՝ աղբիւնքի տեղ, պարտեակազը՝ պարտեակութեան տեղ եւ հակառակը: Այսպէս այլաբանութեամբ գործածուած բառի մը նշանակութիւնը՝ գարձեայ կրնայ փոխաբերութեամբ ընդարձակուիլ, եւ նախնականն բոլորովին ստար բան մը նշանակել: Այն-սէ կ'ըսուէր յառաջ միայն որչափ փոքրիկ, յետոյ՝ որչափ մեծ գրամ նշանակել: Բայց իրապէս արժանի մտածել շինուածք. իսկ ամենն վերջը՝ որչափ (գրամ) սխառ ամեն տեսակ որո՞ւ նշանակել: Եւ այս շատ յայտնի կը տեսնուի գաղղիերէն լեզուի մէջ, ուր argenti բառը՝ գրամ, սակայն ալ կը նշանակէ, թեպէտ սպիկ ըլլայ, թեպէտ թղթէ, իսկ Աստորիս քաղաքի (Guiden) (սպիկ) կ'անուանուի արժանի է նաեւ թղթէ գրամը:

Աղբիւնքը պատճառի տեղ եւ ընդհակառակն պատճառն աղբիւնքի տեղ առնուլ, գլխաւորաբար բայերու մէջ շատ սովորական է. ինքրիկ բային բան նշանակութիւնն է փութել, որնել (հմտ. ի խփել չլիլ) բայց գործածութեամբ յառաւի կ'գտն է սովել, սովել նշանակութիւնը, եւ գարձանայի է, իս. cercare, գլ. chercher բառն ալ, որ շատ կազմութեան բոլորովին տարբեր է հայերէն ինքրիկ բառէն ստուգարանական տեսակետով, մի եւ նոյն կերպով փոխած է իւր նշանակութիւնն՝ յա. circitare չըլիլ է ինչպէր կազմութիւնն ունենայով հանդերձ:

Ուրեմն բառերու կենդանի մէջ նշանակութեան փոփոխութիւնն յաճախակի կ'երեւոյթ մըն է. եւ էթէ այսպիսի փոփոխութեանց ժամանակն նախնական նշանակութիւնն երբեքն բոլորովին իսկ կը կորուսի, բնա գարձանայի չէ, քանի որ միջուորեալ նշանակութիւններէ շատերը շատ անգամ՝ անգործածական ըլլալով կը գոսանան, կը մուցոյնին, եւ նորերը կը կատարեն հոյն պաշտօնը:

Բայց կայ որիշ պատճառ մըն ալ նշանակութեան փոփոխութեան: Ինչպէս որ մի եւ նոյն բառին շատ մը զատ գործածութիւնն եւ առանձնէր կու տանք, նոյնպէս ալ մի եւ նոյն այլեւայլ նշանակութեանցը համար տարբեր տարբեր բառեր կրնայ սահմանել, նախ՝ լեզուն, եւ երկրորդ՝ գործածող այսաբար: Յովորաբար հետեւիլ կը համարուին այսպիսի բառեր, սակայն համանիլ են միայն ընդհանուր գաղափարը բացատրելու տեսակետով, իսկ ծանուկան գործածութեան մէջ շատ կը տարբերին ընդհանուր գաղափարէն: Երկիւր բառին իբր համանիլ կրնայ նկատուիլ ու, սորոքիւն, դուռն, սակաւ, սղախաւիտ եւն: Բայց ոչ դը պիտի ուզէ — ապահովաբար — հաստատել թէ այս բառերը մի եւ նոյն ըլլան, այլ փոքր է շատէ կ'եղանակաւորեն երկիւր զգածուան:

Յայտնի կը տեսնուի մինչեւ հիմայ ըսուածներէն որ բառերու նշանակութիւնները կրնան բազմապատկուիլ, միւլաւորուիլ, բայց կրնան նաեւ

ամփոփուիլ, սեղմուիլ եւ որիշ նոյնանիշ բառերու անցիլ: Այս վերջին գեղջը կրնայ լուսաւորել թէ ինչպէս լեզուի մը ամենագործածական բառն իսկ կրնայ երբեքն այնպէս ցրուել իւր բուն նշանակութիւնն որիշ բառերու վրայ, որ կը սխալեն այս որիշ բառի տեղին շատ գործածուիլ, որով կը մուցուի նախնական բառը: Այս կը գտնուի երբեքն, երբ ստար բառ մը կու գայ կը մտնէ լեզուի մէջ, կը հաստատուի եւ բունն ու հարազատը մուցընել կու տայ: Եւ կայ որեւէ լեզու մը՝ որ ստար բառերու ոյժն զգացած չըլլայ եւ իւր ընդի բառերը զհասն չըլլայ ստարականին ստից տակ: Բայց այսպիսի ընդի բառերու եւ նշանակութեանց կորուսելովն եւ նորագոյնն եւ ստար բառերու երեւմամբը հարկաւ աղտոկից լեզուաց հարազատ նմանութիւնը կը խաթարի, կը կորուսի, եւ որչափ իրարէ հեռանան ժամանակաւ ու տեղու, նոյնչափ կ'ստարանան իրարմ: Լեզուաց մէջ գաղափար չկայ, ամեն բան կը փոխուի, կը հեռանայր կ'ստարանայ:

(Արարականի վ.) 2. 9. ՄԵՆ.

ՄԱՅՆՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՓՈՂԱԳՐՈՒՄԸ ԱՌՈՎՈՆ ԱՐԳՈՆԵՍ, ԻՆԻՏԻՐ ՊԵՏ-ՄՈՒԹԵՆ ՀՆՈՅ ՄԻՋՆԻՐԵՐՈՆ ՄՈՏՆԵՐԱՐԻՓԵՆՆԵՐ ԸՍՑ ՀՈՅԳԵՑ ԻՎ. ՄՈՒԹ

(Արարականի վ.)

Հայոց քով անգիր գպրութեան գանուիլը պարզելն ետքը ընկանաբար խնդիր կ'ըլլէ թէ ինչ շափով ազգած է այն գրաւոր յիշատակարաններուն վրայ: Մասամբ մեր այս խնդրին նկատմամբ կ'ընդունին Հայք որ առակաւոր գրականութեան գրաւոր յի. թերը կախուած ունին իւրանացիներէն կամ անգիրներէն: Այսպէս Հ. Ղ. Յովնանեան՝ որ ամենէն աւելի զբաղած էր առակացա հետազոտութեանը, կը գրէ՝ “միայն կայ արեք յիշատակեալ իրեն հեղինակ առակաց՝ Արարիկ անուամբ վարդապետ ոմն, որ հաւանաբար ի գիր առած է առակաւոր առակներ ի իւրանց ժողովրդեան լրածներէն, որք ապկաւ անելով եւ բազմաւ նայով՝ այժմու հաւաքածոյից մէջ մինչեւ ի մեր ձեռս հասած են, ոչ իս որ այն “Արարիկ ոմն, մեզի այժմ տեսով է իւր ժամանակին հոսու կաւոր Արարիկ Այգեղեան, որուն առակաց հիմնական աղբիւրներուն կարգը գնել նաեւ, անգիր ժողովրդական գպրութիւնը հարկ չկայ:

« Հետազոտութիւնք, Բ. 275. տես «Հանգեոյ 1890, էջ 250, 255»